

**Григорій ОХРИМЕНКО,
Наталія СКЛЯРЕНКО,
Володимир ПОТРАПЕЛЮК
(Луцьк),
Олександр КРИЧЕВСЬКИЙ
(Луцьк),
Микола ВАВРЕНЧУК
(Кияж Рожищенський р-н)**

МЕТАЛЕВІ ВИРОБИ ДОБИ БРОНЗИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ

Останнім часом на території Західної Волині виявлено рідкісні знахідки давніх металевих виробів. Частина з них знайдено у вигляді скарбів, тобто по кілька штук, схованих в одному місці. Їх незвичайна форма свідчить, що ці артефакти були імпортовані на терени Волині. Звичайно, віддавна у цьому регіоні практикувалося видобування міді та виробництво палеометалевих (бронзових, мідних) прикрас, інколи знярядь, зокрема з Великомідського родовища, можливо, й інших – Полицького, Рафалівського. Проте наявність принесених здалека дорогих артефактів також важливий та авторитетний показник розвитку краю в період первісності.

У кінці III-го – II тис. до н. е. стосунки обміну часто були на відстані багатьох сотень кілометрів, наприклад, із районів Передкавказзя, Східного та Західного Причорномор'я, Трансильванії (сучасна Румунія), Малопольщі, Угорщини тощо. Такі зв'язки сприяли обміну досягненнями – як духовними, ідеологічними, так і технологічними винаходами. Все це обопільно збагачувало учасників культурної взаємодії.

До Волинського краєзнавчого музею надійшла інформація, що у Володимир-Волинському р-ні в басейні Західного Бугу знайдено рідкісну сокиру вислобокого типу (рис. 1). Аналогії їй відомі з околиць Донецька, Причорномор'я, проте на північному заході України такі вироби раніше не траплялися. Скоріш за все, сокира належить до пізнього періоду доби бронзи і пов'язана зі зрубною або спорідненою з нею сабатинівською (розташована західніше) культурою (рис. 3). (Обидві етнокультурні спільноти мали переважно скотарський уклад господарства, але поступово переходили до землеробства. Обравши осілий спосіб життя, почали будувати споруди з каменю, а головне – мали неабиякі успіхи в обробці металу, підтримували зв'язки з Трансильванією, Семиграддям [История..., 1981, с. 113]). Не проста загадка, яким чином така сокира потрапила далеко на північний захід. Проте є деякі гіпотези. Так, про зв'язки населення Припонтиди з зоною Західного Побужжя та Балтії (наприклад, Куяви в Польщі) археологам відомо давно. Про це писав проф. А. Косько з Познані, відомий дослідник давньої зброї з Києва доктор історичних наук В. Клочко та ін. Ще раніше М. Гімбутас (США). Археологи К. Бунятян та В. Самолюк опублікували предмети озброєння катакомбників: кам'яну сокиру, булаву, крем'яний кинджал, що походять з Дубровицького р-ну Рівненської обл. (с. Рудня над Горинню) [Bunyatyan, Samoluk, 2009, p. 252-268]. Подібні кам'яні булави відомі з Любомльського, Старовижівського р-нів та інших місць.

Варто додати, що зрубна культура походить зі степів Поволжя, Поуралля, а носії її належали до іранської мовної групи. Сокира в цих войовничих пастухів мала сакральне значення. Автори знахідки бронзового виробу з Володимир-Волинського р-ну вказують на те, що поряд виявлено ще й мідні пластинки. Не виключено, що це були орнаментовані накладки до дерев'яних чаш, якими користувалися жерці зрубного населення під час обрядів.

Як пишуть дослідники, за доби бронзи зростає асортимент та кількість металевих виробів: ножі, шила, ретушери, прикраси, втулчасті сокири, тесла, долота, декоративні накладки на дерев'яні чаші та миски (у катакомбного та зрубного населення). Основними металургійними центрами того часу були східнопричорноморські родовища та виробничі осередки (особливо інгуло-красномаяцький, донецький). Закарпатський пов'язаний з Трансильванським гірничо-металургійним центром [Давня історія України, 1997, с. 464].

На Західній Волині в середній та пізній періоди доби бронзи продовжили видобування мід-

ної сировини з Великомідського родовища. Про це, зокрема, свідчать розкопки І. Свешнікова в с. Великий Мідськ. З місцевої міді, а також із пошкоджених предметів імпорту виготовляли власну палеометалеву продукцію. Це простежується в носіїв городоцько-здовбицької, межановицької, стжижовської, східнотшинецької культур. Останнім часом виявлено фрагменти кераміки, тиглів (Підгайці, Млинів), лячок (Голишів Луцького р-ну, Нетішин?, Верхів Острозького р-ну), заготовок виробів (Торчин Луцького р-ну, поховання) (розкопки Я. Фітцке). Від катакомбного населення Причорномор'я носії СК одержали, імовірно, не лише вироби, а й досвід металургійного виробництва. Не виключено, вислобока провушна бронзова сокира з Полісся могла потрапити сюди, наприклад, за посередництвом комарівської культури від західноприпонтійських жителів сабатинівської культури.

З періодом бронзи на Волині та Поліссі пов'язано чимало кам'яних, крем'яних, бронзових предметів озброєння. Серед них найчастіше трапляються кам'яні бойові сокири. Особливості їх форм пов'язана переважно з ранніми шнуровими спільнотами: шнурової кераміки, середньодніпровської, городоцько-здовбицької, стжижовської, та причорноморськими: катакомбною, багатоваликовою (бабинською) і навіть зрубної та сабатинівської культур. Останніх виявляється все більше. Напрямки їх зв'язків проходили через Волинське Полісся, Люблінщину, сягали сучасної Куявії, теренів північно-західної Польщі. Про це в багатьох працях пишуть згадані польські та українські археологи. Це були прояви міграцій, взаємодії світу іраномовних припонтійських кочівників та праслов'янських, прабалтських жителів лісостепу та Полісся. Як наслідок такого єднання, на північному заході України з'являється стжижовська культура. До її носіїв з півдня приходили спадкоємці катакомбників – представники культури багатоваликової кераміки (бабинської).

Одним з наслідків такої різноетнічної співпраці був обмін сировиною та виробами. На Волині та Поліссі бронзові вироби з Причорномор'я знайдено в таких пунктах: Смолигів Луцького р-ну, Малинівка Рожищенського, Житнівка Камінь-Каширського, північ Володимир-Волинського р-ну та ін. Ці речі стали відомі завдяки О. Гуртовому, В. Полинюку, М. Макаровичу, В. Потрапелюку, В. Стемпковському, О. Остапюку.

Отже, важливими предметами обміну за доби бронзи між Північним Кавказом, степом України та Волиню були металеві вироби. Особливо це помітно в середньому періоді доби бронзи, коли в усіх частинах катакомбної культурно-історичної спільності (зокрема Донецькій) різко зростає кількість цих виробів. Волинські та волино-поліські осередки працювали на місцевій сировині, у тому числі з Великомідського родовища, або на привозному металі. (Зауважимо, що в катакомбних похованнях знаходять ливарні форми, набори ковальських інструментів, шліфувальні камені. Знахідки останніх відомі й на землях Волині). Порівняно з ямним періодом, у катакомбників стає набагато більше знарядь праці, зброї (ножів, сокир, наконечників списів), прикрас [Нечитайло, 1991, с. 78].

У статті про металеві вироби бронзової доби проф. Ян Махнік відзначав, що в цей період на просторах Європи з'являється чимало нових культур, які мають подібні не лише форми кераміки, а й металеві та крем'яні вироби. Одною з них була культура Хлопце-Веселе, впливи якої поширювалися з Середнього Подунав'я на обидва боки Карпат, у верхів'ях Вісли, Одри та на північну Малопольщу [Machnik, 1982, s. 79-80], пізніше у верхів'я Західного Бугу, на землі Волині (у вигляді межановицької культури). Тобто утворюється споріднене коло культур. У південно-східній Польщі, на Західній Україні з'являються мідні сокири з опущеним обухом. Це був новий тип виробів, що виник в середині III тис. до н. е. під впливом Північного Причорномор'я, з теренами якого пов'язуть початки ранньобронзової металургії [Machnik, 1982, s. 83; Черных, 1978, с. 126]. До них належать вироби з Рудної, Муніни в південно-східній Польщі та ін. Сокирка з Рудної подібна до семиградських зразків типу Банябіч [Vulpe, 1970]; сокирка з Муніни аналогічна кавказьким (Марковин, 1960, с.35, рис. 6: 2); [Черных, 1978, с. 45, рис. 7]. Я. Махнік припускає, що ці вироби були принесені на захід представниками культури шнурової кераміки [Machnik, 1982, s. 83]. Важливим моментом є те, що такі вироби поширювалися дуже далеко. Так, сокирка з Осно поблизу Олександрова Куявського, що належить до типу 28 за Є. Чернихом, поширеного від Кавказу до Молдови, знайдена на північному заході Польщі. До раннього типу сокир доби бронзи належить також виріб із Смолигова Луцького р-ну (зберігається в Торчинському народному музеї ім. Г. Гуртового), який є, швидше всього,

північнокавказьким імпортом [Маркус, Охріменко, 2010, с. 421]. Ще інша бронзова сокира з Малинівки Рожищенського р-ну має аналогії серед подібних артефактів із Закарпаття [Маркус, Охріменко, 2010, с. 418].

Ливарна форма до виливання подібних сокир походить з місцевості Вучедол (Хорватія). Ще одна сокира вучедолського типу знайдена біля с. Стеблівка Здолбунівського р-ну на Рівненщині 1927 року на глибині 0,5 м. Інша сокира з цього скарбу має циліндричний обух та довге клиноподібне лезо. І. Свешніков відносив її до північнокавказьких виробів [Свешніков, 1974, рис. 18: 3; Маркус, Охріменко, 2010, с. 421-422]. Бронзові сокири того часу знайдені також поблизу сіл Комарів, Межигірці, Пистень Івано-Франківської обл. [Клочко, Ткачук, 2000, с. 94-95; Machnik, 1982, s. 84, Рус. 3: 7], Шарла, Білоусівка Вінницької обл. та сокирка з Горохівського р-ну. Останній можна знайти аналогії в Сузах IV-V (Іран), в Луристані, а датується вона 2600-2400 рр. до н. е. [Маркус, Охріменко, 2010, с. 423].

Загалом на Західній Україні знахідки бронзових сокир досить рідкісні. (Додамо, що біля с. Кияж Рожищенського р-ну знайдено дві плоскі сокири з розширеними краями, імовірно, межановицької культури). Тому нововиявлений пункт у Володимир-Волинському р-ні є важливим (рис. 1). Імовірно, цей виріб (вислобокого типу сокира) належить до пізнішого часу – приблизно кінець II тис. до н. е. Ідея такої форми сокир, імовірно, виникла в майстрів Північного Кавказу. Вона досконало зроблена високопрофесійними ливарниками. Ще одна бронзова сокира (пошкоджена з боку обуха) знайдена жителем с. Житнівка Камінь-Каширського В. Полинюком (рис. 2:4). Але треба згадати, що на півдні Білорусі, теж низинній і малозаселеній в добу бронзи, інколи трапляється така зброя. Виявлення цих рідкісних для зандрової зони виробів нашоє в думку, що це може бути пов'язане з далекою обміном між Балтією та Причорномор'ям і транзитністю зони північно-західної України.

Підсумовуючи тему про металеві вироби Прикарпаття в період епішнурових культур, проф. Я. Махнік пише, що металевих виробів на території Малопольщі та Волині було мало і їх недостача компенсувалася наявністю високоякісного волинського кременю, що дозволяло виготовляти з нього серпи, наконечники списів, сокир, кинджалів, які були «важливим еквівалентом обміну» [Machnik, 1982, s. 96], чим і займалося населення місцевих культур: межановицької, стжижовської, городоцько-здовбицької.

Про значне використання бронзових прикрас у стжижовського населення свідчить поховання дівчинки біля с. Могиляни Острозького р-ну Рівненської обл. Там було виявлено 2 поховання доби бронзи: № 6 та № 7.

Поховання № 6. Після зняття верхнього шару ґрунту оконтурилася яма підпрямокутної форми (1,90×0,90 м). В ній виявлено кістяк чоловіка 25-30 років у скорченому положенні на правому боці, головою на захід, обличчя повернуте на південь, ноги зігнуті в колінах; права рука витягнута, ліва – зігнута, кисть лежала на тазі. Біля шийних хребців було п'ять кістяних овальних намистин із ледь помітним ограненням та кістяна конусоподібна проколка з трубочастої кістки, що мала отвір у ширшій частині. Біля ніг лежала крем'яна пластинка з ретушшю [Каспарова, 1974, с. 8-9].

Поховання № 7 виявлене на глибині 0,7 м від денної поверхні і мало підпрямокутну форму, а розміри 1,50×0,70 м. Воно понижувалося до 0,9 м. Покійниця лежала у випростаному положенні на спині. Це була імовірно дівчинка 5-6 років, орієнтована головою на південь. Кістки погані збереженості. Руки схрещені і лежали на поясиці, а фаланги на тазових кістках. Там, де були прикраси, кістки збереглися краще. Серед них шийна гривна, зроблена з круглого в перетині дроту з листоподібним розширенням у формі вербового листка, який охоплював нижню щелепу. Біля потилиці лежала сережка у формі скрученого вербового листка. На думку дослідниці, це могла бути прикраса для волосся. На скроні знаходилося дротяне кільце (сережка) з зав'язаними кінцями. Біля шийних хребців виявлено пронизку, скручену з пластинки. На руках були браслети: пластинчастий, з кінцями що заходять один за одного (на лівій), та листоподібний. Всі пальці рук, крім великих, прикрашені персями різних типів – всі з незімкнутими кінцями. Один з них з листоподібним розширенням, другий – дротяний зі щиткоподібною частиною, розширеною в трикутну пластинку. Третій та четвертий перстені мають розклепані кінці у формі трикутника. П'яте кільце пластинчасте, а кінці заходять один за одного. Шосте з круглого дроту. Сьомий перстень – з круглого дроту, зі щитком у фор-

мі ромба, утвореним зворотним поворотом кінця. Восьмий зроблений зі сплющеного дроту, один кінець розклепаний більше. Біля ніг знайдено дві бронзові трубочки – пронизки, зігнуті з тонких пластинок. Аналогії верболистим підвіскам І. Каспарова знаходять серед матеріалів пізніх верхньодністровських та подільських груп підкарпатської культури, на пам'ятках почапського типу, а також стжижовської культури [Каспарова, 1974, с. 10-11].

Зі стжижовською культурою пов'язують скарби бронзових виробів поблизу сіл Стеблівка (колишне Стубло), Липи, Городиська. У стеблівському скарбі було дві вислообушні сокири, підвіска, 9 браслетів та 10 скроневих кілець (Antoniewicz, 1930, s. 135-148). Бронзові вироби з Липи знаходилися в керамічній посудині: 5 браслетів [Археология Прикарпаття..., 1990, с. 70].

Добування самородного металу з Великомідського родовища почалося ще, імовірно, в середньому періоді трипільської культури. На Тернопільщині М. Сохацьким на поселенні цієї культури знайдено виріб з виключно чистої (99,9%) міді. Г. Охріменко поблизу кар'єру базальтів, у товщах яких знаходяться самородки міді, в уроч. Гута, на схід від с. Великий Мідськ, знаходив кераміку волино-люблінської культури (4300-3300 до н. е. – частково синхронної трипільській), а також численні крем'яні та кам'яні сокири енеоліту. На основі цього можна припустити, що великоміська мідь потрапляла до трипільців за посередництвом волино-люблінського населення.

Великоміський метал використовувався і в наступні періоди – в кінці III – на поч. II тис. до н. е. (2300 рр. до н. е.), коли тут проживали носії городоцько-здовбицької та стжижовської культур (остання з 2000 рр. до н. е.). Тоді з цього металу виготовляли скроневи кільця, спіральні пронизки, окуляроподібні підвіски, персні, пряжки, сережки, тобто прикраси. Метал для їх виготовлення надходив з родовищ поблизу сучасних сіл Великий Мідськ, Полиці, Рафалівка та інших Волидимирецького і Косопільського р-нів Рівненщини, а також з Карпато-Трансильванської гірничо-металургійної області та Кавказу. Частина виробів виготовлена зі сплаву волинської та карпатської міді [Рындина, 1980, с. 35; Археология Прикарпаття..., 1990, с. 66]. На Волині та Волинському Поліссі слідів майстерень з виготовлення цих предметів поки що не виявлено.

У період стжижовської культури (XX–XVI ст.) асортимент металевих виробів на території Волині та Волинського Полісся значно збільшився, як і їх кількість. До них належать вислобокі сокири (Стеблівка, Смолигів, Острів та ін.), які відносять до північнокавказького типу, скроневи кільця, шийні гривни, округлі в перетині браслети (Липа, Стеблівка, Шепель) та персні у формі вербового листа з одним–трьома поздовжніми реберцями, пластинчаті браслети (Стеблівка, Могиляни), діадема зі стрічки (Великий Боратин, Жорнів, Могиляни), спіральні та трубчаті пронизки. Н. Риндіною проведено аналіз 29 прикрас стжижовської культури і встановлено, що переважно вони виготовлялися з волинської та карпато-трансильванської міді, а деякі з них зі сплаву металу обох названих родовищ [Рындина, 1980, с. 24-42].

І. Свешніков пише, що підтвердженням «власної металургії» у СК є такі технологічні прийоми, як зварювання мідних пластинок (скроневи кільце з Озлієва), спосіб збагачення металу киснем «шляхом його нагрівання та проковування в гарячому стані, проковування виробів на наковадлі з жолобком». Аналогії бронзовим сокирам з наших територій є на Північному Кавказі [Археология Прикарпаття..., 1990, с. 71].

Отже, імпорتنі палеометалеві вироби з'явилися на Волині та Волинському Поліссі не лише в результаті обміну їх на вироби з кременю, а й завдяки різноманітним зв'язкам регіону Балтії з Припонтидою. Ці стосунки склалися, імовірно, ще в період ранньої ямної культури. Підтвердженням цього можуть бути досліджені на Куявах (південний захід Польщі) кургани ямного типу (Божейовіце, Некісялка Дужа), хрестоподібні кам'яні булави з Житомирщини описані В. Коноплею.

Проте наведеними вище аргументами не можна вирішити ще одну проблему: на окресленій території виявлено значну кількість кам'яних сокир явно степового причорноморського походження. Пояснення, що це результат міграцій з півдня катакомбників малодоказові. Переміщення на Волинь катакомбників уже доведене – на їх основі сформувався стжижовська культура. Проте кераміки катакомбників, навіть у пунктах початкового їх проживання, виявлено мало, а зброї – багато.

Рис. 1. Сокира вислобокого типу.
Володимир-Волинський р-н (Поліська зона). Фото
Г. Охріменка

Рис. 2. Провушні сокири доби ранньої бронзи: 1 – с.
Смолигів Луцький р-н (фонди Торчинського істо-
ричного музею); 2 – с. Малинівка Рожцянський р-н;
3 – Горохівський р-н; 4 – с. Житнівка Камінь-Кашир-
ський р-н Волинської обл. (знахідка Віктора Поли-
нюка) Фото І.Маркуса, Г.Охріменка(Поліська зона).
Фото Г. Охріменка

Рис. 3. Металеві вироби пізньої бронзи: 1 – на-
конечник списа сабатинівського типу з с. Мильча
Дубнівського р-ну Рівненської обл.; 2 – брон-
зовий наконечник списа із кургану біля Неті-
шина Хмельницької обл. (за С.Березанською,
В.Самолюком); 3 – бронзовий кинджал білогру-
дівського типу з с.Новостав Горохівського р-ну
Волинської обл. (фото І. Маркуса, Г. Охріменка)
(Поліська зона). Фото Г. Охріменка

1. Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття: Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури [и др.]; отв. ред. А. П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – 187 с.
2. Давня історія України : в 3-х т. / ред. кол.: П. П. Толочко та ін. – К. : Наук. думка, 1997–2000. – Т. 1. Первісне суспільство. – 1997. – 560 с.
3. История Украинской ССР: в 10 т. / ред. Кондуфор Ю. Ю. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 1. – 210 с.
4. Каспарова И. Отчёт о работе Полесской экспедиции государственного Эрмитажа в 1974 г. (Могильник Могилыни-Хмельник) : рукопись / И. Каспарова. – СПб., 1974.
5. Клочко В. І. Скарб доби ранньої бронзи з с. Межигірці та питання походження сокир типу «Стубло» / В. І. Клочко, Т. М. Ткачук // Археологічні відкриття в Україні 1998-1999 рр. – К., 2000. – С. 94-95.
6. Маркус І. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х. : навч. посіб. / І. Маркус, Г. Охріменко. – Луцьк : Волинська обл. друкарня, 2010. – 492 с.
7. Нечитайло А. Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы / А. Нечитайло. – К. : Наук. думка, 1991. – 113 с.
8. Рындина Н. В. Металл в культурах шнуровой керамики Украинского Предкарпаття, Подолии и Волини / Н. В. Рындина // СА. – 1980. – № 3. – С. 24-42.
9. Свешніков І. К. Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку I тисячоліття до нашої ери / І. К. Свешніков. – К. : Наук. думка, 1974. – 207 с.
10. Черных Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии / Е. Н. Черных. – София, 1978. – 388 с. Antoniewicz, 1930, s. 135-148
11. Bunyatyan K. Manifestation of Middle Dnieper Culture in the Volyn territory and the issue of ancient routes / K. Bunyatyan, V. Samoluk // Routes between the Seas: from the 3rd to the middle of the 1st Millennium BC/ BPS. – Vol. 14. – Poznań, 2009. – P. 252-268.
12. Machnik J. Uwagi o wyrobach metalowych z początków epoki brązu w Południowo-Wschodniej Polsce / Jan Machnik // Pamiętnik Museum Miedzi. – Legnica : Wyd-wo Towarzystwa przyjaciół nauk w Legnicy, 1982. – S. 79-100.
13. Vulpe A. Die Axte und Beile in Rumanien I / A. Vulpe // PBF. – Abt. 9; Bd. 2. – München, 1970. – 194 s.